

I

ՀՏԴ 929:891.981 Ալիշան

ՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ
ԾՆՆՂՅԱՆ 200-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎՀԱՅՐ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

<https://doi.org/10.52853/01350536-2021.3-3>

Բանալի բառեր՝ Հայր Ղևոնդ Ալիշան, Մխիթարյան միաբանություն, «Նահապետի երգեր», Հայաստանի աշխարհագրություն, Անի, Շիրակ, Զեյթուն, Սյունիք, Վարդան Մամիկոնյան, վարդ և բլբուլ, Օսեան, լուսին:

Նախաբան

Մխիթարյան միաբանությունը Մխիթար Սեբաստացու մահից հետո էլ շարունակեց հավատարիմ մնալ հիմնադրի սկզբնավորած գործին՝ անցյալի մոռացությունից վեր հանել մեր հին մատենագրությունն ու ազգային մյուս արժեքները, նաև միաբանությունը դարձնել մի ոսպնյակ, որում բեկվեր եվրոպական գիտության ու կենցաղավարության լույսը և իր անդրադարձը գտներ հայկական կյանքում:

Մխիթարյանները դարձան XVIII դ. եվրոպական հանրագիտակ մտածողության ազգային կրողները: Սակայն մխիթարյան առաքելության խորհրդանիշը, մխիթարյան հայագիտությունը ժամանակի եվրոպական գիտության ընձեռած հնարավորություններով ավարտուն մի համակարգի վերածողը և նրան ազգային առավել շեշտված դրոշմ ու գեղարվեստականություն հաղորդողը դարձավ բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, բանաստեղծ և թարգմանիչ Հայր Ղևոնդ Ալիշանը (Գերովբե Ալիշանյան Պետրոս-Մարգարի):

Ծնվել է Կ. Պոլսում 1820 թ. դրամագետ-հնագետի ընտանիքում: Ուսանել է ծննդավայրի Զայրիյան վարժարանում (1830–1832 թթ.), Վենետիկի Մխիթարյանների վարժարանում (1832–1841 թթ.), Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ է 1838-ից, 1841–1850-ին, ապա 1866–1872-ին ուսուցիչ (1848-ից տեսուչ) Վենետիկի Ռափայելյան, 1859–1861-ին Փարիզի Մուրատյան վարժարաններում, 1849–1851-ին՝ «Բազմավեպի» խմբագիր, 1870-ից վարել է միաբանության ակադեմիայի պարտականությունը, 1872-ից ամբողջովին նվիրվել է գիտական գործունեության:

* Ներկայացվել է 13. VII. 2020 թ., գրախոսվել է 06. IX. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2021 թ.:

Հայր Ղ. Ալիշանը Ֆրանսիական ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր էր (1886 թ.), Իտալիայի Ասիական ընկերության (1887 թ.), Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության (1894 թ.), Վենետիկի ակադեմիայի (1896 թ.), Սանկտ Պետերբուրգի կայսերական Հնագիտական ընկերության (1896 թ.), Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիայի (1897 թ.) պատվավոր անդամ և դոկտոր: Մահացել է 1901 թ. և թաղվել Վենետիկի Սբ. Ղազար կղզում:

Ալիշանի գրական գործունեությունն սկսվել է 1843-ից՝ «Բազմավեպում» տպագրված արձակ ու չափածո և գիտաճանաչողական գործերով, որոնց թվում է նրա՝ բանաստեղծական ժառանգության բարձրակետը՝ «Նահապետի երգերը»¹:

Հայ Հին գրականությունն Ալիշանի հրատարակմամբ

1848 թ. ապրիլից «Բազմավեպի» էջերում Ալիշանը սկսում է վարել «Քնար Հայկական» խորագիրը կրող շարքը՝ Նահապետ ստորագրությամբ, որի մասին գրում է, թե տեսնելով ազգային և ռամկական երգերի հրատարակության գտած լավ ընդունելությունը ցանկանում է նաև «մեր վսեմ Հայկական գրաբառ լեզուով գրուած նախնեաց ընտիր բանաստեղծութեան կամ երգոց ճաշակն ալ ընծայել»²:

«Քնար Հայկականին» զուգահեռ՝ Ալիշանը «Բազմավեպում» 1849 թ. սկսում է վարել «Ծաղկաքաղ Հայկական» շարքը: Վերջինս Հայոց պատմության հերոսական դրվագները մեր պատմիչներից քաղված հատվածներով ներկայացնելու Ալիշանի առաջին փորձն էր, որի ամբողջական ամփոփումը տասնամյակներ անց դառնալու էր «Հայապատումը»: «Բազմավեպում» ռամկական երգերի և «Քնար Հայկականի» ի մի գումարումը դարձավ Ալիշանի հրատարակած առաջին գիրքը՝ «Հայոց երգք ռամկականքը», որը լույս տեսավ 1852 թ.՝ անգլերեն զուգահեռ թարգմանությամբ: Այն որքան կարևոր էր օտարին Հայ երգը ներկայացնելու առումով, այնքան էլ անգնահատելի նշանակություն ունեցավ և մեր գրականության համար՝ դառնալով հիմք, այնուհետև հաջորդաբար հրատարակվող երգարանների համար: 1868 թ. լույս տեսավ Մ. Միանասարյանի նշանավոր «Քնար Հայկական» երգարանը, որի ոչ միայն անունն էր վերցված «Բազմավեպի» շարքից, այլև այստեղ հրատարակված ենք գտնում «Հայոց երգք ռամկականքի» գրեթե բոլոր գործերը: Հայ երգի ալիշանյան հրատարակությունը, երկրորդ կյանք պարգևելով ժողովրդական շատ ստեղծագործությունների, նաև գրական ներշնչանքի աղբյուր դարձավ, երբ, չնորհիվ այս և հաջորդող մյուս երգարանների, մեր նոր շրջանի բանաստեղծության մեջ ևս տարածվեց կռունկի, արագիլի, կաքավի մոտիվը: Հիշենք, որ Հովհ. Թումանյանի նշանավոր «Մանուկն ու ջուրը» բանաստեղծության բանահյուսական ակունքը հանդիսացող համանուն գործն առաջինը տպագրվել է այս հրատարակությունում:

Դասական մատենագրությունը և Հայոց պատմության հերոսական ու նվիրական էջերը ևս ժողովրդին առավել մատչելի ներկայացնելու համար Ալիշանը ձեռնամուխ է լինում պատմագրական անհամեմատ պարզ շարադրանք ունեցող մատենագրական մանր երկերի հրատարակությանը՝ զետեղելով դրանք «Սուրբ Հայկականք» մատենաշարում, որի 22 հատորները լույս տեսան 1853–1861 թթ.: Շնորհիվ «Սուրբ Հայկականքի»՝ ընդլայնվեց Հայ Հին գրականության հրատարակման շրջանակը մատենագրական համե-

¹ Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, 2002, էջ 26–27:

² «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1848, թիվ 6, էջ 87:

մատաբար մանր երկերով, որոնք նպատակելու էին հայ եկեղեցու առաջին դարերի և մեր մատենագրության սկզբնավորման մի շարք հարցերի լուսաբանմանը:

Ալիշանն առանձին գրքերով հրատարակել է նաև Վարդան Արևելցու «Տիեզերական պատմութիւն» (Վենետիկ, 1862 թ.), Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմութիւն» (Վենետիկ, 1864 թ.), Խոսրով Անձևացու «Մեկնութիւն ժամանակագրութեան» (Վենետիկ, 1869 թ.) գործերի բնագրերը:

Նրա համար վավերական իրողությունն էր հայ եկեղեցու առաքելական լինելը, ի հավաստումն որի երկար որոնումներից հետո հայտնաբերում ու հրատարակում է Խորենացու պատմության մեջ առկա «Աբգարի Թղթից» բացի առանձին խմբագրությամբ պահպանված «Թուղթ Աբգարու» գործը: Վերջինիս հրատարակության առաջաբանը ևս շարադրված է ոգեշունչ գեղարվեստականությամբ, Աբգար թագավորին գրեթե համապատիվ ներկայացնելով առաքյալներին³:

Անցած ճանապարհի հանրագումարը

Հայր Ղ. Ալիշանի՝ ավելի քան կեսդարյա գիտագեղարվեստական գործունեության ամփոփումը դարձավ «Հայապատումը» (1901 թ.): Կյանքի մայրամուտին հասած գիտնականի պատմաբանասիրական և տեղագրական ուսումնասիրություններն իրար միաձուլող մեծածավալ այս հատորն ունի ուրույն կառուցվածք: Առաջին՝ «Պատմիչք Հայոց» մասը նվիրված է հայ պատմագրությանը, իսկ երկրորդը՝ «Պատմութիւնք Հայոցը», հայոց պատմությունն է՝ ներկայացված հայ հին գրականությամբ: Մինչև XVII դ. համառոտ հայոց պատմության ընթացքը ներկայացվում է 400 հատվածներով, որոնց մի մասը, վերնագրված չլինելով բնագրերում, խորագրվել են Ալիշանի կողմից՝ դառնալով ներկայացվող նյութի սեղմ և ամփոփ բնորոշումները: «Հայապատումի» առաջին մասը վերածվում է հայ միջնադարյան գրականության յուրօրինակ մատենագիտության, ուր յուրաքանչյուր հեղինակի նվիրված հոդվածն ունի հետևյալ կառուցվածքը. հեղինակի անձին ու գործի արժեքները, բուն պատմական երկի քննություն և բանասիրական վերլուծությամբ մատենագիտական թվարկում մնացյալ գործերի:

Գրքին առանձին հմայք են հաղորդում ներկայացվող պատմություններին վերաբերող փորագրանկարներն ու լուսանկարները:

Պատմության և աշխարհագրության միահյուսումը

Աշխարհագրության բնագավառում ևս Ալիշանը դարձավ մխիթարյան ավանդույթի հետևողն ու շարունակողը: Այն միայն գիտահանրամատչելի նպատակներով չէ, որ պայմանավորված էր, այլև ուներ շեշտված ազգային-քաղաքական ենթատեքստ: Մինչ այս հրատարակություններն աշխարհի քարտեզների վրա բացակայում էր Հայաստանը, և այն որպես առանձին աշխարհագրական-քաղաքական միավոր աշխարհին ներկայացվեց մխիթարյանների շնորհիվ: «Գեղունիի» բնորոշմամբ՝ «Երկու անբաժանելի գիտություններ կան. Հայաստանի Աշխարհագրութիւնն ու Պատմութիւնը, որոնք ամէնէն

³ Տե՛ս Լաբուլենայի գիւանագիր դպրի Եղեսիոյ Թուղթ Աբգարու, 1868, էջ Է:

աւելի կը պանծացնեն երանաշնորհ Մխիթարի և իր յետնորդներուն իմաստութիւնն ու առաքինութիւնը»⁴:

«Նահապետի երգերից» հետո այս հատորներն էին, որոնք համահայկական սեր և ճանաչում բերեցին Ալիշանին:

1869 թ. «Բազմավեպում» հրատարակում է «Նշմարք և նշխարք ի Հայաստան աշխարհ» գործը: Այն, Հայաստանը ներկայացնելուց բացի, նաև գեղարվեստական արտացոլումն է Ալիշանի փայփայած ու ազգակիցներին ուղղված ծրագրի՝ զնալ և ուսումնասիրել երկրի բնական հարստություններն ու պատմական հիշատակները:

1853 թ. լույս է տեսնում «Բաղաքական աշխարհագրութիւն»-ը: Ժամանակի եվրոպական աշխարհագետների գործերի հետևողությամբ ստեղծված բանաբաղական բնույթի այս աշխարհագրության նպատակն էր ընդհանուր գիտելիքներ հաղորդել հայ ընթերցողին: Չցանկանալով Հայաստանը ներկայացնել որպես Օսմանյան կայսրության մեկ մասը, վերջինիս տեղագրությունում, երբ հասնում է Հայաստանին, դիվանագիտորեն ասում է, թե նրա մասին «փոքր մի ճոխագոյն կամիմք ճառել ի վերջոյ»⁵, որն է հատորին կցված «Տեղագիր Հայոց Մեծացը» (1855 թ.): Վերջինիս համար Ալիշանը բնաբան է ընտրել Սամվել Սիւնուացու հետևյալ տողերը. «Հայրենի եւ պարծելի բնիկ հայկազանց աշխարհն, տունն Արեւելից, որ առաջին է մասն եւ գլուխ օրինակ իմն բոլոր աշխարհի ... յորում դադարեալ տապանն Նոյի եւ բացեալ՝ անտի դարձեալ սերեցաւ մարդկային զարմ»⁶: Միայն որպես Հայաստանը պանծացնող վկայություն չեն ընտրվել այս տողերը, այլ այն Ալիշանի գիտական մեթոդաբանությունը և պատմահայեցողությունը պայմանավորող աշխարհայացքն էր՝ ձևավորված Մխիթարյան միջավայրում, ուր որոշակի համակարգման ենթարկվեց դարերի ընթացքում հայ պատմագրության կողմից նվիրագործված ու սրբազործված այն ըմբռնումը, թե դրախտը Հայաստանում է գտնվել, և այնտեղից է կյանքը սկզբնավորվել ու երկրորդ անգամ նորոգվել Ջրհեղեղից հետո:

Մխիթար Աբբահոր մասնակցությամբ կազմված «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» երկրորդ հատորում դրախտի մասին ասվում է. «Նդեմն ասի այն գաւառն Հայոց, որ այժմ Կորդուաց աշխարհ կոչի»: Այս միտքը գրքից գիրք էր փոխանցվում մխիթարյան աշխարհագրություններում և պատմություններում հայ ժողովրդի պատմության սկիզբը նույնացնելով մարդու ստեղծմամբ սկզբնավորված համաշխարհային պատմության հետ: Ինչպես Հայր Ղուկաս Ինճիճյանն է գրում՝ «Պատմութիւն առաջին բնակութեան Հայաստանեայց սկսանի յառաջին բնակութենէ համօրէն մարդկային ազգի»⁷:

Միջնադարյան մատենագրական վկայությունների վրա խարսխված այս տեսությունը, համապատասխան թվային հաշվարկներով, որոշակի տարածական-ժամանակագրական համակարգի մեջ դրեց Միքայել Չամչյանը՝ առաջնորդվելով «Ծննդոց գրքի» և ազգային մատենագրության տվյալների համադրմամբ: «Դրախտ Հայաստանի» անվանված և ազգային յուրօրինակ գաղափարաբանության վերածված այս տեսությունն աշխարհասփյուռ

⁴ «Գեղունի» (Վենետիկ), 1949, էջ 60:

⁵ Հ. Ղ. Ա լ ի շ ա ն. 1853, էջ 515:

⁶ Ղ. Ա լ ի շ ա ն. 1855, էջ 6:

⁷ Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն. 1835, հ. Ա, էջ 244:

Հայություն մի քանի սերունդների ներարկեց այն գաղափարը, որ Հայ ժողովուրդը մի առաքելություն ունի՝ վերաշինելու, վերափոխելու իր հայրենիքին՝ նորոգյալ աստվածատունը դրախտին:

Այս ոգով է գրված նաև Ալիշանի ամենավաղ գործերից մեկը՝ «Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան»։ Նա այս գործը սկսել է գրել պատանեկան տարիներից, և այն ավելի շատ արտահայտությունն է նրա՝ 1840–1860-ական թվականների պատմագիտական ըմբռնումների ու ժամանակի Հայ ավանդական պատմահայեցողության: Հետագայում Ալիշանն այլևս չի անդադարձել այս գործին՝ վերախմբագրելու և ամբողջացնելու համար:

Աշխատության մեջ արտահայտված է Հայ միջնադարյան մատենագրությունից եկող մխիթարյան այն պատմահայեցողությունը, որ դրախտը եղել է Հայաստանի տարածքում, ապա Ջրհեղեղից հետո կյանքը նորոգվել է Արարատի փեշերից: Պատահական չէ, որ գրքի առաջին բաժինն անվանվում է «Հայրենիք մեր՝ սկզբնավայր մարդկութեան»⁸:

Հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունը բխեցվում է Նոյի որդի Հաբեթից, ապա շարունակվում է Հայկ Նահապետով և նրա ժառանգներով: Ալիշանն այս գործը գրել է որպես հերոսական վիպասք, որի վրա նկատելի է Մովսես Խորենացու ազդեցությունը:

Ալիշանը տեղագրական հատորներում ավերակ առ ավերակ վերակենդանացնում է անցյալի երբեմնի փառքը: Ինչպես գրում է Սերգեյ Սարինյանը, «Երբ Բեռլինի կոնգրեսից հետո եվրոպական դիպլոմատիան հերթական խաղն էր սարքում Հայ ժողովրդի ճակատագրի հետ և խորամանկ թուրքիայի թելադրումներով կասկածահարույց դարձնում Հայաստանի գաղափարն իբրև պատմական ու աշխարհագրական գոյություն, Ալիշանը տեղագրական հսկա մատյաններում վավերացնում էր Հայաստանի «քառասուն դարերը», որպեսզի քաղաքակիրթ աշխարհին համոզի Հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումների պատմական իրավացիությունը: Եվ նա այդ անում էր ոչ թե սոսկ գիտական հետաքրքրության համար, այլ ժամանակի թելադրանքով, հայրենասիրական ներքին մղումով»⁹:

Ալիշանը սկզբնապես որոշել էր գրել Պատմական Հայաստանի բոլոր 15 նահանգներին նվիրված առանձին հատորներ, սակայն, գիտակցելով, որ այդքանը չի հասցնի ամբողջացնել՝ հրատարակում է դրանցից չորսը: Տեղագրական այս շարքը սկսվեց 1881 թ. հրատարակված «Շիրակով»: Այս և մյուս տեղագրական հատորներն ունեն հետևյալ կառուցվածքը. նախ ներկայացվում է տվյալ նահանգի ֆիզիկական աշխարհագրությունը, բուսական ու կենդանական աշխարհը: Աղբյուրագիտական առումով թվարկվում է, թե հայկական ու եվրոպական ինչ աղբյուրներում հիշատակություններ կան այդ նահանգի և նրա մեջ մտնող գավառների առանձին բնակավայրերի մասին: Յուրաքանչյուր վայրի պատմությունը՝ սկսում է վերջինիս մասին հայտնի ամենահին հիշատակությունից, որը վկայակոչելիս էլ Ալիշանն աշխատում է ներկայացնել համապատասխան գեղարվեստական շարադրանքով: «Շիրակում» էլ առաջաբանից հետո բուն գավառին անցումը սկսում է հետևյալ տողերով. «Բա-

⁸ Ղ. Ա լ ի շ ա ն. 1904, էջ 6:

⁹ Ս. Ս ա Ր ի ն յ ա ն. 1966, էջ 242:

Ջայարմար առասպել Շարայի առաջնորդէ մեզ ի պատմական ծանօթութիւն գաւառիս»¹⁰:

«Շիրակն» ամփոփում և հանրագումարն է Ալիշանի անիականի, որը սկսվել էր դեռևս 1840-ական թվականներին, երբ Անիից Ներսես Սարգիսյանի ուղարկած նամակներից պեկոծված երիտասարդ բանաստեղծ-գիտնականն ի պատմական գրում էր. «Համբուրգեց՞ր զնշխարս մեծութեան հայկեան ոգւոյ ... Երանի արտասոււախառն աչացդ, ով եղբայր»¹¹:

Ժամանակի հրատարակություններում ու պարբերական մամուլում Ալիշանը միայն պատմական հիշատակներ և տեղագրական վկայություններ չէր որոնում, այլև այդ հրատարակությունների միջոցով հետևում էր հայության կյանքին: Խորին բերկրանքով նա տեսնում է, որ Արևելյան Հայաստանում արդեն դադարել են ավերածություններն ու բռնությունները, և երկիրն ավելի ու ավելի է լցվում հայկական շնչով:

«Շիրակի» անիական շունչը փոխանցվել է նաև 1885 թ. տպագրված «Սիսուանին», որը տեղագրական չորս հատորներից առավել զեղարվեստականն ու պատմականն է: Երկրի տեղագրությունն այստեղ այն հարթությունն է, որի վրա բարձրանում են կիլիկյան բերդերն ու ամրոցները: «Սիսուան. համագրություն հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ» երկար վերնագրում իսկ ներկայացված են գիրքը կերպավորող երեք շերտերը՝ մատենագրություն, տեղագրություն ու պատմագրություն: Բացատրելով, թե հատորը ինչու է «Սիսուան» անվանել՝ վկայակոչում է Գրիգոր Տղայի հետևյալ տողերը.

Ապա ընդ լեռուն Տաւրոսին՝
Մըտին յաշխարհըն Սիսուանին¹²:

«Սիսուանը» Կիլիկիայի բերդերի ու վանքերի պատմությանն ու տեղագրությանը նվիրված մի յուրօրինակ տեղագրական ժամանակագրություն է, ընդ որում ոչ թե Հայկական Կիլիկիայի, այլ Կիլիկիայի հայկական պետություն, որն առավել պատմական շունչ է հաղորդում այս աշխատանքին: Ալիշանը հոգու և մարմնի փոխհարաբերության միջնադարյան պատկերով է ներկայացնում անգամ վանքերն ու բերդերը, որոնցից «գրեղորէիցն» որպէս «զմարմին պետութեան Սիսուանայ» և «զվանորէիցն», որոնք «անշիջատուր վառարան եղեն աղօթանուէր հոգւոց»¹³:

Ավերակների վերածված վանքերի ու եկեղեցիների նկարագրությունում գերիշխող մռայլ շեշտը և օսմանյան գրաքննությամբ պայմանավորված զգուշավորությունը լիովին ցրվում են, երբ հեղինակը հասնում է Ջեյթունին, որի տեղագրական նկարագրությունն իսկ համահունչ է հայոց արծվաբույնի բնակիչների ազատաբաղձությանը: Մխիթարյանները թեև Վենետիկում էին, ուր և տպագրվում էին նրանց գրքերը, սակայն նրանք որոշակի զգուշություն էին պահում, որպեսզի հրատարակությունների մոտքը թուրքիա չխոչընդոտվեր և արժեքներ չհարուցվեին արևմտահայ միջավայրում միաբանության

¹⁰ Ղ. Ալիշան. 1881, էջ 2:

¹¹ Ս. Ճեմճեմեան. 1974, էջ 79:

¹² Ղ. Ալիշան. 1885, էջ 59:

¹³ Նույն տեղում:

գործունեության նկատմամբ: Երկրի բնական դիրքի և հարստության ու, մասնավորապես, երկաթահանքերի մասին խոսելիս էլ գեյթունցիների գինվածությունն է ակնարկում՝ թե այս պատճառով է, որ ընդհանուր ավերների և այլալուծների մեջ Զեյթունը շարունակեց ապրել «հայրենական օրինօք ներքին վարչութեան»¹⁴:

Մի շարք հատվածներում, ինչպես, օրինակ, «Դուռն Հայոց արքունեաց» դրվագում, ասես իրար հետ են մրցում գիտնական Ալիշանն ու բանաստեղծ Նահապետը: Այս ու «Գահնամակին» նվիրված դրվագները մեկ անգամ ևս վկայում են, որ Ալիշանը, որպես գիտնական քննելով պատմությունը, իր ուսումնասիրությունները գիտական աշխարհին հասցեագրելուց առաջ ուղղում էր հայ ընթերցողին:

«Այրարատում» (1890 թ.) միաժամանակ Ալիշանը գրում է և ներկայի մասին ու ապագայի ծրագրեր կազմում վերակենդանացող և արդեն իսկ ընդարձակվող բնակավայրերի համար, ոգևորվում նորօրյա մայրաքաղաք դարձող Երևանով ու հզոր բերդաքաղաքի վերածված Կարսով: Ինչպես որ Արարատյան դաշտը և Արարատյան աշխարհը համարվում են հայ ժողովրդի բնօրրանն ու Պատմական Հայաստանի ամենամեծ նահանգը, այնպես և այս հատորն է Ալիշանի, ընդհանրապես, բոլոր գործերից ամենածավալունը և պատմական հիշատակներով ամենահարուստը, որովհետև այստեղ են գտնվել Պատմական Հայաստանի հին մայրաքաղաքներ Արտաշատը, Դվինը, Վաղարշապատը, հայ ժողովրդի հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը, Երևանն ու Կարսը: Ներկայացվում է Արարատի և Արագածի՝ որպես հայ ժողովրդի համար նվիրական լեռների պատմությունն ու ֆիզիկաաշխարհագրական տվյալները՝ բնականաբար, գրելով Զրհեղեղի մասին:

Ազգային հոգեբանությունը, արվեստը և բնակիչների բարքը միջավայրով պայմանավորող կուլտուր-պատմական դպրոցի ազդեցությունը «Հուշիկներից» հետո բոլորից ցայտուն դրսևորվել է «Սիսականում»: Գրքի առաջին իսկ էջում Ալիշանը շեշտում է. «Սեփական տիպը հայկականք ոչ ուրէք՝ բայց Այրարատեան բնաշխարհէն՝ այնպէս ճշգրիտ երևին յերկրի հայոց, որպէս յաշխարհիս Սիսական»¹⁵: Սյունեցիների օրինակով Ալիշանը մի վերջին անգամ ընդգծում է տարբեր առիթներով հայտնած այն միտքը, թե ազատությունն է անխաթար պահում մարդկային հոգին, որի կորուստն աղճատում է նաև հոգեբանությունը, որ սյունեցիների բնավորության ձևավորմանը մեծապես նպաստել է բնությունը՝ «ազատաբարոյութեան տաճիչս»¹⁶:

Արցախի տեղագրությունը, որն Ալիշանը կատարել էր Մեծ Հայքի մյուս նահանգների չրջանակում, չհասցրեց մի վերջին անգամ սրբագրել, խմբագրել ու ամբողջացնել և գլխավորը՝ հոգևոր գեղարվեստական այն շունչը հաղորդել, որը երկրի մի հատվածի տեղագրությունը վերածում էր «Սիսուանի» ու «Այրարատի»: «Արցախ» անտիպ մնացած աշխատությունը մխիթարյանները շարունակաբար հրատարակեցին «Բազմավեպի» 1988 թ. և հաջորդող համարներում՝ խմբագրության կողմից զրված ծանուցման մեջ ասելով, թե վերջնա-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 183:

¹⁵ Ղ. Ալիշան. 1893, էջ 1:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 7:

կանոններն խմբագրած հատորներից հետո «անտիպ թողած է յաջորդ նահանգներու տեղագրութիւնը, որոնք հաւանաբար պիտի ընդլայնէր ու նկարագարէր՝ տպագրութեան յանձնելէ առաջ»¹⁷:

Կյանքի վերջին շրջանի պատմաբանասիրական ուսումնասիրութիւնները

1895 թ. Ալիշանը հրատարակում է XII դ. արաբագիր հեղինակ Աբուսահլ Հայի «Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանորէից Եգիպտոսի» գործի այն հատվածները, որոնք վերաբերում էին հայերին¹⁸:

Հաջորդ տարի՝ 1896 թ., հրատարակում է VII դ. վերջին և VIII դ. սկզբին ապրած Անաստաս վարդապետի «Վասն վանորէից որ ի քաղաքն յԵրուսաղէմ» երկի հայերեն բնագիրը՝ զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ՝ նվիրված Երուսաղեմի վանքերին:

Լեհահայ գաղութի պատմութեան է վերաբերվում հաջորդ տարի՝ 1896 թ., հրատարակված «Կամենից» աղբյուրագիտական ուսումնասիրութիւնը¹⁹: Ալիշանն այս ժողովածուի մեջ հրատարակել է Կամենեց-Պոդոլսկի հայ համայնքին վերաբերող տարբեր փաստաթղթեր և ժամանակագրութիւններ, որոնք հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Ուկրաինայի ու Լեհաստանի պատմութեան համար: Գլխավոր բնագիրը Կամենեց-Պոդոլսկում գրված «Ժամանակագրութիւնն» է, որն ընդգրկում է 1410–1652 թթ. իրադարձութիւնները: 1611–1623 թթ. իրադարձութիւնները գրված են նաև հայատառ ղփչաղերենով: «Ժամանակագրութեան» բնագիրը պահվում է Ս. Ղազարի ձեռագրատանը:

1896 թ. լույս է տեսնում Ալիշանի «Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք Հայոց եւ Վենետիկաց ի ԺԳ–ԺԴ եւ ի ԺԵ–ԺԶ դարս» գործը: Ինչպես վերնագիրն է հուշում, գրքում ներկայացվում են Հայաստանի և հայ ժողովրդի Վենետիկի հետ ունեցած հարաբերութիւններն ու գիտամշակութային կապերը, որոնք Ալիշանը ժամանակային առումով բաժանում է երեք փուլի. առաջին՝ XIII–XIV դդ. Կիլիկիայի հայկական պետութեան Վենետիկի հետ հարաբերութիւնները, երկրորդ՝ XV–XVI դդ., երբ գլխավոր տեղը գրավում են Ղրիմի հայ վաճառականների առևտրային հարաբերութիւնները Վենետիկի հետ ծովային ճանապարհով: Եթե առաջին շրջանում հարաբերութիւններն ավելի քաղաքական բնույթի էին, ապա երկրորդ շրջանում առևտրատնտեսական: Գրում է նաև Վենետիկի Հայոց տան (հյուրատան), ինչպես նաև XVI դարում տեղի հայկական տպագրութեան մասին: «Յանցաւոր հայք» բաժինը նվիրված է այն հայերին, ովքեր, ըստ Վենետիկի արխիվներում պահպանված տեղեկութիւնների, հանցանքներ են գործել ու դատապարտվել:

Երրորդ շրջանը վերաբերում է XVIII–XIX դդ. Վենետիկում հայկական ներկայութեանը, հայերի և հայկական կազմակերպութիւնների Վենետիկում ունեցած տներին ու տեղի հայկական գերդաստաններին:

¹⁷ Տե՛ս «Բազմավէպ», 1988, էջ 228:

¹⁸ Ղ. Ա. ի շ ա ն. 1895:

¹⁹ Ղ. Ա. ի շ ա ն. 1896, էջ 2:

Իր ողջ կյանքը Հայ ձեռագրային աշխարհում անցկացրած Ղ. Ալիշանը 1890-ական թվականների կեսերին ամբողջացրեց նաև ձեռագրագիտությունն ու գրչության արվեստին նվիրված աշխատանքները: Հայ զարդանկարչությունը տեղագրական հատորներում և, մասնավորապես, «Միսուանում» հանգամանալից անդրադառնալուց հետո, «Բազմավեպում» 1896 թ. շարունակաբար տպագրում է «Պատկերաստյց գիրք» ուսումնասիրությունը: Նա պայմանականորեն այդպես է անվանում մխիթարյանների ձեռագրերից մեկը, որը նվիրված էր պատկերագրությունը և զարդանկարչության արվեստին:

Ձեռագրային արվեստին է վերաբերում նաև Ալիշանի՝ անկատար մնացած գիտական երազանք-ծրագրերից մեկը՝ հրատարակված տեսնել Մլքե թագուհու Ավետարանը: Այն իրագործելու համար 1901 թ. սեպտեմբերին մահից քիչ առաջ, հրատարակության ակնկալիքով դիմում է ազգակիցներին: Ալիշանի այս երազանքն իրականացրին մխիթարյանները՝ նրա մահից կարճ ժամանակ անց՝ ձեռագրի 1000-ամյակի առթիվ հրատարակելով Ավետարանի նկարագրությունը և մանրանկարների մի մասը:

1895 թ. լույս է տեսնում Ալիշանի «Հին հաւատք հայոց»-ը: Իրարից տարածական մեծ հեռավորության վրա գտնվող տարբեր ժողովուրդների միջև եղած պաշտամունքային ընդհանրությունները, ըստ Ալիշանի, բացատրվում են այն հանգամանքով, որ սկզբնապես բոլոր մարդիկ պաշտել են ճշմարիտ Աստծուն, այնուհետև խոտորվել, և այս խոտորումներում իսկ պահպանվել է հեռավոր հիշողությունը սկզբնական հավատի: Նա կրոնի երկու գլխավոր շարժառիթներն է համարում սերը և վախը: Ճշմարիտ կրոնը հիմնվում է սիրո վրա, իսկ «մոլորությունն»՝ նախադաս երեւի վախն»²⁰:

Ալիշանը, հանրագումարի բերելով բուսաբանությունը վերաբերող նյութերը, 1895 թ. հրատարակեց «Հայբուսակ կամ Հայկական բուսաբանություն» բառարանական բնույթի ուսումնասիրությունը: Գրքի վերնագրի «բուսաբանություն» բառն իսկ հուշում է, որ այս բառարանն առաջին հերթին մատենագիտական ամբողջություն է հայկական լեռնաշխարհի բույսերի մասին Հայ մատենագրության մեջ առկա վկայությունների: Ինչպես նրա տեղագրական գործերը միջին տեղ էին գրավում հայագիտության և աշխարհագրության միջև, այնպես էլ «Հայբուսակը» միջին տեղ է գրավում բուսաբանության ու բանասիրության միջև: Գեղարվեստականության այս նույն սկզբունքով Ալիշանն ուշագրություն է դարձնում ու կարևորում բույսերի անվանումները, թե որքանով են դրանք գեղեցիկ կամ ինչ իմաստներ են պարունակում:

Բանաստեղծ և հոգևորական թարգմանիչը

Ինչպես Ալիշանի գիտական և գեղարվեստական գործերում սերտ փոխկապակցվածությամբ են հանդես գալիս գիտնականն ու բանաստեղծը, այնպես և թարգմանական գործերում նույն կերպ են հանդես գալիս եկեղեցականը և բանաստեղծը:

Ալիշանը հեղինակ է թարգմանական 12 գրքերի, որոնցից երեքը թարգմանել է բանաստեղծ Նահապետը, իսկ ինը՝ Մխիթարյան կրոնավորը:

²⁰ Ղ. Ալիշան. 1895, էջ 30:

Մինչև առանձին թարգմանական գրքերի հրատարակությունները, Ալի-շանի Բայրոնից, Պոպլից, Գրեյից, Միլտոնից և այլ անգլիացի հեղինակներից կատարած թարգմանությունները տեղ են գտնում Ս. Ղազարում 1852 թ. տպագրված «Ծաղկաքաղ քերթողաց անգղիացւոց» ժողովածուի մեջ:

Մխիթարյանների բայրոնապատումի կարևոր էջերից է անգլիացի բանաստեղծի «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացությունը» ստեղծագործության վերջին՝ չորրորդ՝ «Իտալիա» մասի թարգմանությունը, որը լույս տեսավ 1860 թ.: Գրքի առաջաբանում Ալիշանը Բայրոնին համարում է XIX դ. ամենամեծ բանաստեղծը, այս գործը՝ նրա լավագույն ստեղծագործությունը, իսկ հիշյալ չորրորդ մասը՝ «Իտալիան», այդ երկի ամենաուժեղ բաժինը:

Անգլերենից բանաստեղծությունների հաջորդ թարգմանությունը վերաբերում է ամերիկյան գրականության հատրնտիր էջերին՝ «Քնար ամերիկեան, հատրնտիր տաղք» (Վենետիկ, 1874) ժողովածուին:

Ալիշանի թարգմանությամբ 1871 թ. տպագրվում է Շիլլերի «Երգ ի զանգակն» ստեղծագործությունը: «Ծանօթութիւն» խորագրված առաջաբանում ասում է, որ Շիլլերն է «գերմանացւոց գերագոյն քերթողն»: Այս ստեղծագործության համար գրում է «թերեւս գերազանցն իր քնարերգութեանցը մէջ»:

Կրոնադաստիարակչական ու հոգևոր-խորհրդածական բնույթի գործերի Ալիշանի հրատարակություններն սկսվում են 1852 թվականից և շարունակվում մինչև իր վախճանման օրերը: Առաջին՝ Ս. Ալֆոնսիոս Լիզուրացու «Պատրաստութիւն մահու» գործը, մահվանը նախապատրաստվելուն նվիրված հոգևոր խորհրդածությունների շարք է: Երկրային կյանքն անվանում է ճանապարհորդություն դեպի հավիտենականը:

Սկսած այս գործից՝ Ալիշանի կրոնական բնույթի թարգմանություններին բնորոշ են հետևյալ երեք հատկանիշները. առաջին՝ հոգևոր զգացումների ու մտածումների արտահայտումը գրաբարով, երկրորդ՝ ընտրել այնպիսի ստեղծագործություններ, որոնք ընդհանուր քրիստոնեական բնույթի են համամարդկային հարցադրումներով և իրենց մեջ դավանական վեճերի տարրեր չեն պարունակում, երրորդ՝ յուրաքանչյուր գործի վերջում գետեղել տվյալ գործին համահունչ չափածո կամ հատվածաբար արձակ ստեղծագործություններ, շնորհիվ որի եվրոպացի հեղինակների խորհրդածությունները և հայտնած մտքերը տեղայնանում են հայկական միջավայրում:

Ալիշանի թարգմանությունների մի մասն անմիջականորեն վերաբերում է նրա Մխիթարյան կրոնավոր ուսուցիչ լինելուն և կապվում է միաբանության սաներին քահանայական ձեռնադրության նախապատրաստելու հետ: Ալիշանը նրանց հանձնարարում է, որ մինչև ձեռնադրվելը թարգմանեն իտալացի հոգևորական Մկրտիչ Բականիի Ս. Հաղորդություն ընդունելուն և ընդհանրապես Աստծո հետ հաղորդակցությանը նվիրված «Հաղորդասէր» գիրքը: Յուրաքանչյուր աշակերտ թարգմանում է գրքի որևէ բաժինը, և ինքը խմբագրելով ամբողջացնում է այն:

1878 թ. լույս է տեսնում Բենեդիկտյան միաբանության կրոնավորներից Սանսի «Ոսկեգիրք» կամ «Հրահանգ խոնարհութեան, ի գնացս կատարելութեան» գիրքը Փրանսերենով: Գրքում այն միտքն է ընդգծվում, որ Աստված դեմ է ամբարտապաններին: Իր կատարած թարգմանությունները՝ հայկական

նյութերով տեղայնացնելու մոտեցմանը հավատարիմ, Լամբրոնացուց երկու հատված է գետեղել խոնարհության մասին:

Գայետանոս Պերգամացու «Իմացք ի չարչարանս Քրիստոսի» գործի Ալիշանի թարգմանությունը լույս է տեսնում 1879 թ.: Գրքում տեղ գտած ճառերը վերաբերում են Հուդայի մատնությունից մինչև ինչից իջեցմանը վերաբերող շրջանին և ներկայացնում են Հիսուսի Չարչարանաց ճանապարհը:

«Մուռնոք սրտի և հոգւոյ» (Վենետիկ, 1888 թ.) գրքում բերված են հատվածներ Աստվածաշնչից, հին և նոր շրջանի եվրոպական հեղինակների գործերից, տարբեր խրատներ:

Հատկանշական է, որ իր ծննդյան 70-ամյակի առիթով Ալիշանը թարգմանում և հրատարակում է Պոսյուրիե Մելադացի եպիսկոպոսի «Ընթրիք Յիսուսի» գործը (Վենետիկ, 1890 թ.), որը նվիրված է խորհրդավոր կամ Վերջին անվանվող ընթրիքին:

Ալիշանի ուսուցիչ Անդրեաս Ծովիզյանը թարգմանել էր քրիստոնեության առաջին դարերի մեծագույն հայերից Ս. Օգոստինոսի «Խորհրդածությունք»-ը: Որոշակի խմբագրմամբ 1893 թ. հրատարակում է ծավալուն այս գործը, թարգմանության վերջում կցելով իր ուսուցչի կենսագրությունը դրվատական ջերմ խոսքերով:

Նրա վախճանվելուց քիչ առաջ տպագրության է հանձնում Լատին եկեղեցու միջնադարյան ամենանշանավոր սրբերից Ֆրանցիսկոս Ասիզացու «Զառանցանք [Մտածություններ] Աստուածային սիրոյ» (Վենետիկ, 1901 թ.) թարգմանությունը, որը լույս է տեսնում նրա մահից մի քանի շաբաթ անց:

Ալիշանի հոգևոր խորունկ ապրումներն արտահայտվել են նաև նրա ինքնուրույն կրոնական գործերում, որոնք որևէ դավանական ուղղվածություն չունեն: Դրանցում տեսնում ենք Մխիթարյան կրոնավոր դաստիարակին, ով գրում է քահանայական ձեռնադրության պատրաստվող իր սաների համար:

Նման գործերից առաջինը «Հրեշտակք Ս. Արդիոս Գոնծակա» (Վենետիկ, 1852 թ.) Լատին եկեղեցում մանուկների պահապան սուրբը համարվող Ս. Արդիոսի հրեշտակներին նվիրված ճառի թարգմանությունն է, իսկ երկրորդը՝ «Նմանություն Սրբոյն Արդիոսի Գանդակայ պաշտպանի մանկանց» (Վենետիկ, 1853 թ.), նույն սրբի վարքն է ներկայացնում: Վարքին հաջորդում են Ս. Արդիոսին նվիրված Ալիշանի մինչ այդ գրված բանաստեղծությունները:

Մխիթարյան վաղամեռիկ միաբաններից Ալիշանի աշակերտը եղած Սահակ Հեքիմյանին է նվիրված «Աղօթք արեղայի» (Վենետիկ, 1876 թ.) գրքույկը: Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ» ստեղծագործության նման այն ևս կազմված է Հայոց Այբուբենի տառերով սկսվող սկզբնատողերով աղոթքներից:

Ալիշանի հոգևոր կրոնական ապրումների հանրագումարը դարձավ «Ճառք հոգևորք վասն միանձանց» (Վենետիկ, 1904 թ.) կուսակրոն հոգևորականներին ուղղված գործը, որը լույս տեսավ նրա մահից հետո: Գրքի առաջին բաժինը նվիրված է Ս. Պատարագի խորհրդին և պատարագի քահանային: Երկրորդ բաժինը նվիրված է Լերան քարոզի Ինը Երանիններին: Երրորդ՝ «Խորհրդածությունք ի վերայ Տէրունական աղօթից» բաժնում բառակապակցություն ևս բառակապակցություն վերլուծվում և մեկնաբանվում է «Հայր Մեր» աղոթքը:

Ալիշանի գեղարվեստական արձակի և կրոնական խորհրդածություններին միջև միջանկյալ տեղ է գրավում «Ընդ եղեւնեաւ. Յամայութեան բացավայրի խորհրդածութիւն» (Վենետիկ, 1874 թ.) ստեղծագործությունը։ Այն կազմված է տաս մասից, որոնք հոգևոր խորհրդածություններ են ու հանգում են Հիսուսի միջոցով փրկագործության գաղափարին։ Առաջին խորհրդածության մեջ անդրադառնում է այն հարցին, թե ինչու է ինքը միշտ մեռությունը նախընտրում։ Ի պատասխան որի՝ ասում է, թե ցանկացել է հեռու մնալ քաղաքային միջավայրի հուզող ալիքներից, որոնք շարունակ բախում են մարդու կյանքը։ Հիանալով բնության գեղեցկությամբ ասում է, որ իրենից առաջ եղել են ուրիշներ, ովքեր նույնպես տեսել են այս ամենը։ Նաև եղել են տարբեր քաղաքակրթություններ ստեղծող սերունդներ, որոնք չկան։ Որպես եզրահանգում այն միտքն է հայտնում, որ հարավոփոխ կյանքում հաստատուն է միայն քրիստոնեությունը։

Պատմագիտական ուսումնասիրության և գեղարվեստական արձակի միջև միջանկյալ տեղ է գրավում «Արշալոյս քրիստոնէութեան հայոց» (Վենետիկ, 1901 թ.) գործը։ Գիրքը նվիրված է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման պատմությանն՝ առաքելական քարոզության շրջանից մինչև Տրդատ Մեծի վախճանվելը։

«Յուշիկք հայրենեաց հայոցի» երկու հատորները (հ. 1–2, Վենետիկ, 1869–1870 թթ.) միջանկյալ տեղ են գրավում հայագիտության և գեղարվեստական արձակ դիմանկարների միջև։ Ըստ Հայոց եկեղեցու Տոնացույցի՝ Ալիշանը ներկայացրել է հայոց պատմության ու մշակույթի նշանակալից 33 դրվագներ, որոնցում դիմել է Հայկ Նահապետի նորոյա շառավղին՝ պատանի Հայկակին՝ պատգամելով հավատարիմ մնալ աստվածագիր օրենքներին և հայրենատուր ավանդներին։

Նվագները և նահապետի երգերը

Ալիշանի գիտական նախասիրությունների և գործունեության լայն շրջանակն իր արտահայտությունն է գտել նաև նրա բանաստեղծական ծավալուն ժառանգության մեջ, որի մեծ մասը՝ շուրջ 350 չափածո ստեղծագործություն, ամփոփվել է «Նուագք» շարքի հինգ հատորներում, որոնք Վենետիկում լույս են տեսել 1857–1858 թթ. և վերահրատարակվել 1866–1867 թթ.։ Հատորներում գտնում ենք մանկավարժ, պատմաբան, հայ հին գրականության խորունկ գիտակ, բնագետ ու հոգևորական Ալիշանին։

Առաջին «Մանկունի» հատորը նվիրված է մանուկներին և ի մասնավորի՝ աշակերտներին։ Հատորը սկսվում է «Նուէր տղայոց» բանաստեղծությամբ։ «Մանկունի» բառն իսկ թելադրում է, որ այդտեղ մեծ տեղ պետք է գրավեն բարոյախրտական բանաստեղծությունները։ Բնագետ և դաստիարակ Ալիշանը հատորում գետեղել է նաև տարվա ամիսներին և եղանակներին նվիրված բանաստեղծական երկու շարքեր։

Երկրորդ «Մաղթունի» հատորը կազմված է երեք՝ «Մաղթունի», «Խոհունի» և «Բնունի» բաժիններից։ «Մաղթունի» բառը ենթադրում է դիմացինին ուղղված մաղթանք, որի համար այս բաժնի բանաստեղծությունների մեծ մասն սկսվում է «առ» նախդիրով՝ «Առ նորընծայս», «Առ ուխտանուէր եղբարս» և այլն։ Երկու բանաստեղծություն՝ «Առ հարազատ ծովաչու յԱմե-

րիկա» և «Առ նոյն», ուղղված են Ամերիկա մեկնող եղբորը, ուր արտահայտվել են Ալիշանի հոգեկան ապրումները եղբոր նավարկության հետ կապված: Երկու բանաստեղծությունները, կարելի է ասել, ավելի շատ ուղղված են նավին և օվկիանոսին, որ անվտանգ տեղ հասցնեն եղբորը²¹: Առանձին մաղթանք-բանաստեղծություններ են ուղղված Մխիթարյանների բարեկամ հովանավորներին և նրանց գերդաստաններին:

«Խոհունի» բաժնում տեղ են գտել խորագրին համահունչ բանաստեղծություններ՝ «Բաղդ եւ ժամանակ», «Առ ժամանակ», «Աշխարհ անկայուն» և համանման մի շարք այլ գործեր: Լինելով ընդհանուր մտածական ու հոգևոր բնույթի դրանցում ևս արտահայտվել են Հայ հոգևոր բանաստեղծության ավանդները: Հայ միջնադարյան շարականների հետ սերտ աղերսներ ունի հատկապես «Ծով կենցաղոյս» բանաստեղծությունը: Այն կառուցված է կյանքի՝ որպես փոթորկուն ծովի, մարդկային կյանքի՝ որպես այդ ծովում լողացող մակուկի և Քրիստոսի՝ խաղաղ նավահանգստի, պատկերների վրա:

Նույն ձևով «Բնունի» բաժնում տեղ են գտել բնության հետ կապված ստեղծագործությունները և պատկերները: 14 բանաստեղծություններից կազմված շարքով ներկայացվում է գյուղական բնանկարը և կյանքը: Շարքի գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքին վերաբերող «Մշակ», «Եզող», «Արտունձք», «Այգեկութք» բանաստեղծությունները սերտ առնչություն ունեն Դանիել Վարուժանի «Հացին երգը» շարքի հետ: Վարուժանն Ալիշանի աշակերտն էր ու թերևս ազդվել է «Բնունի» շարքի ստեղծագործական ընդհանուր հղացքից:

Հատորը եզրափակվում է Ալիշանի ճանապարհորդական տպավորություններով, որոնք կարծես չափածոյի վերածված բնանկարներ լինեն:

Զորրորդ՝ «Տէրունի» հատորում տեղ են գտել Ալիշանի հոգևոր, կրոնական ու աստվածաշնչային թեմաներով բանաստեղծությունները, որոնք, ըստ էության, հոգևոր մաղթանքներ են և սկսվում են «առ» նախդիրով, ինչպես օրինակ՝ «Առ Յիսուս», «Առ Խաչեալն Յիսուս»:

Նարեկացիական շունչն է զգացվում շարքի առաջին՝ «Խօսք ընդ Աստուծոյ» գործում:

Հատորում տեղ են գտել բանաստեղծական երեք շարքեր, որոնցից առաջինը՝ «Տնօրինականք», ներկայացնում է Քրիստոսի կյանքի դրվագները Ս. Ծննդից մինչև Խորհրդավոր ընթրիք: Երկրորդը՝ «Կուսական»՝ Տիրամոր կյանքի դրվագներն անարատ հղություններ ծննդից մինչև Վերափոխում և երրորդը՝ «Տօնականք» նվիրված է Սրբոց տոներին:

Ծնունդից մինչև մահ ձգվող տրամաբանությամբ ինչպես որ շարքի առաջին հատորն էր՝ «Մանկունին», այնպես և վերջին՝ Հինգերորդ հատորն է «Տխրունին», ուր տեղ են գտել հանգուցյալներին և նախորդող դարերի նշանավոր դեմքերին նվիրված հիշատակի բանաստեղծություններ: Ալիշանը հատորը ձոնել է իր արյունակից ու հոգևոր հարազատների հիշատակին:

«Մաղթունիում» եթե մեծ տեղ էր գրավում «առ» նախդիրի կիրառումը, ապա այս հատորում «վա՛չ» ձայնարկությունը: Առաջին շարքը կոչվում է «Յո՛ւշք և վա՛չք», որին հաջորդում է «Մահու մրմունջը» շարքը:

²¹ Հ. Ղ. Ալիշան. 1857, հ. Բ, էջ 39–46:

«Մաղթունիում» եթե ներբողներ էին Մխիթարյանների բարերարներին, ապա այստեղ՝ նրանց հիշատակին նվիրված բանաստեղծություններ:

«Հայրունիում» եթե ներկայացվում էին գյուղական կյանքի հովվերգական պատկերները, ապա այստեղ՝ «Գերեզմանատուն շինական» շարքում գյուղական խաղաղության մեջ հանգչողները:

«Բանք պանդխտի» վերնագրված շարքը երկու իմաստ ունի, որպես ուղղակի պանդխտության թեմայով ստեղծագործություններ և երկրորդ՝ միջնադարյան ըմբռնմամբ, մարդը երկրային կյանքում պանդխտ էր՝ մինչև հանդերձյալ կյանքի հասնելը: Պանդխտությանը նվիրված միջնադարյան մի շարք ստեղծագործություններ նաև այս իմաստն ունեն:

Հատորում գեղարվեստական հուզականության մեջ և Ալիշանի լավագույն ստեղծագործություններին բնորոշ շունդալից ոգով է գրված «Հառաչս ի ծովադիտակ տապան Շաղիտալիանայ» բանաստեղծությունը, ուր Հայոց Նահապետն է վերստին հանդես գալիս՝ իր խոսքն ուղղելով Փրանսիացի մեծ գրողին, հոգեկան ապրումներն արատահայտելով ծովային տարերքի միջոցով:

Բրետոնեան քարակոշկոճ ծովիք յորձանաց ծովածածուկ,
Ո՛վ մրբրայօն եւ ձիւնաւարս պիք յաւէրժ շառաչուկք:

«Տխրունին» եզրափակող «Հուսկ առ Ոգին նուագաց» բանաստեղծությամբ թեև հրաժեշտ է տալիս մուսային՝ ասելով, որ լռելու են իր քնարի ձայները, Ալիշանը, սակայն չնայած որոշակի ընդմիջումներով, շարունակեց ստեղծագործել մինչև իր կյանքի վերջը:

Ալիշանի գրական ողջ ժառանգության բարձրակետը, սակայն, «Հայրունի» հատորն է՝ այնտեղ գետեղված «Երգք Նահապետի» շարքով: Գիրքն սկսվում է Հայոց մուսային ուղղված «Ի բամբեիռն հայկազնի» ստեղծագործությամբ:

«Հայրունի»-ի բանաստեղծությունները և պոեմները հաջորդաբար ներկայացնում են Հայոց պատմության ընթացքը՝ սկսվելով դրախտի օրրան Հայաստանով, գալիս հասնում են մինչև ջրհեղեղ և շարունակվում Հայկ Նահապետի սերունդով մինչև Հայաստանում քրիստոնեության հաստատվելը՝ իրենց լրումին հասնելով V դ. նշանավոր իրադարձություններով: Այդ դարից հետո Ալիշանը հիշում է Մխիթար Սեբաստացուն՝ որպես անցյալի դպրության ավանդների նորոգողի: Հայ հերոսական անցյալի կողքին Հայ շինականի կյանքն է ներկայացնում «Հովիւք Շիրակայ» եռամաս կառուցվածք ունեցող արձակ հովվերգությամբ, որն ինչպես նշում է Սուրեն Շտիկյանը, միակ արձակ ստեղծագործությունն է «Նուագների» հինգ հատորներում և աշխատանքի փառաբանմանն է նվիրված, որ աշխատանքով է իմաստավորվում մարդկային կյանքը²²:

Ինչպես Ալիշանի հայագիտական ուսումնասիրություններում, անգամ բնագրագիտական ամենանրբին քննություններում իսկ նկատելի է բանաստեղծության շունչը և դրոշմը, այնպես էլ նրա գեղարվեստական գործերում միշտ ներկա է բանասերը, գիտնականը: Այս ներկայությունն առավել ցայտուն զգացվում է հենց «Նահապետի երգերում», որոնց գրությունը նախորդող

²² Ս. Շ տ ի կ յ ա ն. 1967, էջ 166–168:

և զուգահեռ ընթացող շրջանում նա «Բազմավեպի» էջերում հրատարակեց, արժևորեց ու վերլուծեց հայ միջնադարյան և ժողովրդական մի շարք ստեղծագործություններ:

Նոր շրջանի ձևավորվող հայ գրականության համար բախտորոշ նշանակություն էին ունենալու «Վերք Հայաստանին» ու «Նահապետի երգերը»: Հրանտ Թամրազյանի բնորոշմամբ՝ Ալիշանը, «թեև դեռ ծանոթ չէր Աբովյանի «Վերքին», բայց ներքնապես հարազատ էր: Նա դառնում է բարձրացող հայության հոգևոր վերելքի երգիչը»²³:

Ժողովրդական երգերի տպագրությանը զուգահեռ՝ «Բազմավեպի» ու շրջանադարյան տաղերի և «Ուսմական» ստեղծագործությունների հետևողությամբ «Նահապետի երգերը» գրելով Ալիշանն արձագանքում է մինչ այդ ողջ եվրոպայով անցած օսեսանականության ալիքին: Ինչպես հայկական կլասիցիզմն անտիկ թեմաները փոխարինեց հայկական հերոսական անցյալով, այնպես էլ Ալիշանի ստեղծագործական քուրայում հյուսիսային Շոտլանդիայի ծեր բարդը դարձավ Հայոց Նահապետ համապատասխան ազգային դրոշմ հաղորդելով նաև օսեսանականությունը բնորոշող առանձնահատկություններին:

Ինչպես գարունը միջնադարյան գրականության մեջ հարության խորհրդանիշն էր, այնպես էլ շարքի առաջին «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծության մեջ գարնան գալստյամբ բնության կենդանացման միջոցով է պատկերվում Հայոց աշխարհի վերագարթոնքը, որը, սկսվելով Արարատի գագաթից, տարածվում է հայեցներով ձմռան սառնությունը: Գարնան հանդիսավոր այս երթում բնությունը նաև Հայոց աշխարհի թագադրումն է կատարում: Թագավորագութի ժողովրդական երգերի հետևողությամբ Ալիշանն ասում է, թե լեռներն ու հովիտները նոր հարսի նման «նախշուն գարդարին», իսկ կապուտակ սարերը գլուխներին «գոյնզգոյն պսակ» են կապում, ինչպես «նոր թագաւորակ»:

«Հայոց աշխարհիկում» Հայոց աշխարհը ներկայացվում է որպես մի մեծ այգի: Այգին կենդանանում է, ծաղկում է գարնան գալով, որի ավետիսը տալիս է բլբուլը: Վերագարթոնք ապրող բնությունն ավետում է Հայոց աշխարհի վերածնությունը, և որ անցյալի փառքի վերականգնմամբ վերստին իրողություն է դառնալու դրախտի վայելչությունը: Մեր շարականներից մինչև Նարեկացի ու հետագա շրջանի հեղինակները ձգվող ավետիսների հետևողությամբ Ալիշանը բանաստեղծության վերջում ասում է.

Երթամ մեր հին հարցըն տամ աւետիս,
Ասեմ, թէ գարուն երեկ տանս Հայոց²⁴:

Շարքի հաջորդ՝ «Հայ հայրենիք» բանաստեղծության մեջ ևս հարության ու վերագարթնումի գաղափարն արտահայտված է գիշերվան հաջորդող առավոտի պատկերով: Շարականագիրների նման, սակայն, արդեն ազգային շեշտադրմամբ Ալիշանը դիմում է ծագող արեգակին.

²³ Հր. Թամրազյան. 1992, էջ 89:

²⁴ Ղ. Ալիշան. 1858, էջ 224 («Նահապետի երգերից» մեջբերումների էջերն այսուհետև կնշվեն տեքստում՝ դրանց կից):

Առաւօտուն դրոնակն է բաց,
Ել, ել, արեւդ Հայաստանեայց (էջ 225):

Այս բանաստեղծությունն իր ծավալով գրեթե երկու անգամ փոքր է «Հայոց աշխարհիկից»: Ի տարբերություն վերջինիս, որն ուներ տարածա-ժամանակային մեծ ընդգրկում, ներառելով ողջ Հայոց աշխարհը ու նրա անցյալը, իսկ խորհրդանշներն էլ առավել ընդհանրացված էին՝ գարուն, Հայոց աշխարհի մայր լեռ Արարատ, դրախտ-Հայաստան, ապա «Հայ հայրենիքում» դրանք ավելի մասնավորացված, տեղայնացված են: Նաև եթե առաջինն ընդգրկում էր ողջ Հայոց աշխարհը՝ դրախտի սահմաններով, ապա երկրորդն առավել մոտ է գրության ժամանակին և պատկերում է երկրի ներսը՝ բնության կենդանի տարերքով և ոչ թե աստվածաշնչային ու պատմականացված նկարագրությամբ:

Ինչպես ժողովրդական ստեղծագործություններում փոխնիփոխ իրար են հաջորդում լացն ու ծիծաղը, ուրախ և մռայլ տրամադրությունները, այնպես էլ «Նահապետի երգերում» պայծառությունն է ընդմիջարկվում հայտության վիճակով պայմանավորված մռայլ շեշտերով, որոնց այնուհետև դարձյալ հաջորդում է հույսի և հարության գաղափարը: Հայոց աշխարհի սպասվող գարունն ու բացվելիք առավոտը ներկայացնելուց հետո Ալիշանը ողբում է դեռևս չանցած ձմռան համար «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ» բանաստեղծության մեջ: Հայ ողբագրության ավանդների հետևողությամբ նա ևս իրեն ողբակից է ընտրում խորենացուն, սակայն հավատարիմ շարքի ընդհանուր ուղղվածությանը, ի տարբերություն Պատմահոր բարձր և վսեմ ոճի, պահելով հանդերձ այս նույն ոգին՝ իր ցավն արտահայտում է առավել պարզ, ժամանակի համար հարազատ և ընկալելի:

Ջախարհն Հայոց ես լամ՝ զիմ քաղցրըն հայրենիք (էջ 230):

Ողբալու ձևն իսկ ժողովրդական տարածված «արյուն-արցունք թափել» արտահայտությամբ է ներկայացնում:

Այս բանաստեղծության մեջ Ալիշանը զուգահեռ է ընթանում Պատմահոր «Ողբին»: Խորենացու «հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն» արտահայտության հետևողությամբ, նա գրում է.

Արեւելից եւ հիւսիսոյ ազգացն հազար
Ճովան՝ ի ձեռդ առած՝ կայիր հրամանատար (նույն տեղում):

Ալիշանի ողբի լավատեսական ավարտն ազգային թերությունները թու-թափելու և համերաշխության ու սիրո հասնելու «Երթայ նախանձ, թող գայ սէր, թող միանան սիրտք» (էջ 237) պատգամն է, որով հուսավառ՝ նա այս գործն ավարտում է հետևյալ տողերով.

Ո՛հ, թող մեռնի ծեր Նահապետ մտնու տապան,
Այլ թող ելնէ՛ ի տապանէն նոր Հայաստան (նույն տեղում):

Այս ողբին հաջորդում է Ավագ և Փոքր Մասիսների երկխոսության ձևով կառուցված «Մասիսու սարերն», որում արդեն քննարկվում է ժամանակի անմխիթար կացությունից դուրս գալու ելքը: Նման երկխոսությունը հնարավորություն է ընձեռում Ավագ Մասիսի միջոցով մեկ անգամ ևս ներկայացնելու հայ ժողովրդի հերոսական անցյալը, իսկ Փոքր Մասիսի միջոցով էլ շեշտելու, որ միայն անցյալը հիշելով՝ չենք կարող դուրս գալ ներկա կացությունից:

Փոքր Մասիսը գտնում է, որ Ավագ Մասիսի ձյունեղեն գազաթը ոչ մի ուժ ի գործ չէ՝ հալեցնել, և, սակայն, ասում է, թե այսպես սառել ու քարացել են նաև հայերի սրտերը: Ավագ Մասիսն այդ սառնությունը համարում է «լուկ կեղևը», որի ներքո:

Հանց տեսնուս ահեղ կրակներ ու հնոցներ (էջ 241):

Այսինքն՝ եթե սառնություն այս պատկերով Փոքր Մասիսը ցանկանում է ասել, որ հայ ժողովուրդն ընդվզումի ընդունակ չէ, ապա Ավագը շեշտում է, որ կենսական մեծ ուժեր ունի ամբարած իր մեջ:

Բերանըն ձիւնով սառով կու ծածկի,
Ներսըն դըժոխոց քուծուկ բորբոքի (նույն տեղում):

Թեև խտալական հեղափոխության կնիքը նկատելի է «Նահապետի երգերի» բոլոր այն գործերի վրա, որոնք գրվել են վենետիկյան 1848 թ. հեղափոխությունից հետո, սակայն դրա շունչն ու ոգին առավել զգալի է «Մասիսու սարերն» բանաստեղծության մեջ: Սիմեոն Երեմյանի վկայությամբ՝ «Վենետիկյան ամբոխին ապստամբողական օրերուն մէջ միևնույն յեղափոխութեան ատեն, 1849 թ. մարտի 2-ին կը գրէ Աւագ ու Փոքր Մասիսի խօսակցութիւնը»²⁵:

«Նահապետի երգերի» շարքում ծավալով ամենափոքրը, սակայն և ամենահուզականներից մեկն է «Հրազդանը»: Այն իր շնչով ու լեզվառական առումով բոլորից մոտն է «Հայոց աշխարհիկին» և «Հայ հայրենիքին» ու դրանց հետ մի երրորդություն է կազմում, ուր հայրենի աշխարհի և ժողովրդի հանդեպ քնարական իր վերաբերմունքն է արտահայտում Շահ-Աբբասի ժամանակներում ապրող Նահապետը:

«Հրազդանը», սակայն, սկզբից մինչև վերջ գրված է իբրև ականատեսի անմիջական արձագանք: Այն շարքի միակ գործն է, ուր բացակայում է Նահապետը: Ալիշանի հերոսը Բաբկենի միջոցով է արտահայտում ժամանակակցի իր ցավը: Ձեռագիր տաղարանից հանված ուշ միջնադարյան բանաստեղծության պատրանքն Ալիշանը վարպետորեն ստեղծել է թե՛ իր կողմից հաճախադեպ կիրառվող «իկ» մասնիկով՝ անուշիկ, պանդխտիկ, լուիկ, անստառիկ և այլն, ու թե՛ «Հայկազյան բառարանում» վերստին չներառված միջին հայերենն ու ժողովրդական դրացնակ, կարկըջիկ և համանման այլ բառերով:

²⁵ Ս. Երեմյան. 1902, էջ 112:

«Հրազդանը» գրելով հայրեններին մոտ չափով Ալիշանը միջնադարյան ու ժողովրդական ստեղծագործությունների պատրանքն է ստեղծում նաև դրանցում տարածված «Այ» դիմելաձևի վարպետ կիրառությունը՝ երեք անգամ կրկնելով հետևյալ երկտողը.

Այ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
Այ ափունք, յէ՛ր լայք լըփկ (էջ 246):

«Հրազդանին» հաջորդում են պատմական թեմաներով գրված երեք գործեր, որոնցից առաջինն է «Շուշանն Շաւարշանայ» փոքրիկ վիպերգը: Մինչ այն գրելն Ալիշանը, մինչ այդ, «Սոփերքում» արդեն հրատարակել էր Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը երեք տարբերակով: Ամենաընդհանուր գծերով պահպանելով վկայաբանության սյուժետային ընթացքը, դրան մի նոր խորհուրդ, շունչ և պատկերավորություն է հաղորդում բանաստեղծական երևակայությամբ ու վկայաբանության առանձին տողերի ստեղծագործական զարգացմամբ՝ օգտագործելով միջնադարյան տաղարանների և ժողովրդական երգերի արտահայտչամիջոցները: Վկայաբանությունում Սանդուխտի արտաքինի նկարագրության փոխարեն միայն ասվում է. «Գեղեցիկ տեսեամբ և վայելուչ երեսօք, որ ոչ գտանէր համեմատ նմա ի վերայ երկրի»²⁶: Բնորոշող այս տողերի հիման վրա Ալիշանն արդեն պատկերում է նրա անհամեմատելի գեղեցկությունը.

Ճակատն ի քօղ խորոտիկ,
Ցանած ի հով խոպուպիք,
Տատրակ տոտամբ մանտրուքայլ
Ման գայ ի դաշտ ցօղափայլ (էջ 248):

Բնության միջոցով հերոսների հոգեմիճակի փոփոխությունները ու ասեղիքը ներկայացնելը լավագույնս դրսևորվել է նաև «Աշոտ Երկաթի ծովուն Սևանայ» ստեղծագործության մեջ: Եթե «Նահապետի երգերի» առաջին երկու բանաստեղծություններում լավատեսական տրամադրությունն արտահայտվում էր գարնան և առավոտի բանաստեղծական մուտքով, ապա այստեղ հայ նախարարների սրտերի խստանալը ու Աշոտ Երկաթի միայնակ մնալը ներկայացվում է թե՛ այդ խստությունը ու թե՛ մենությունը բնորոշ ձևով անպատկերով:

Բնության տարբեր վիճակների ու կրած փոփոխությունների միջոցով է ներկայացվում նաև Սևանա կղզին պաշարելը, բուն ճակատամարտն ու Աշոտ Երկաթի տարած հաղթանակը: Եթե հայ նահատակների արյունը գրական տարածված ավանդույթի հետևողությամբ Ալիշանի ստեղծագործություններում կարմիր կակաչով ու վարդով էր պատում հայրենի հողը, ապա թշնամիների սպանվելուց

²⁶ «Սոփերք Հայկականք», 1853, հ. Ը, էջ 14:

Կապոյտ կանաչ պիք ծովուն գունատին
Յարիւն և մաղձ՝ գոր փսխէ ժանտ այլազգին (էջ 286):

Արսեն Տերտերյանի նրբին բնորոշմամբ՝ «Հետագա բոլոր Հայ ուսման-տիկները գնացել են Ալիշանի բաց արած ճանապարհով՝ Հայ բնությունը թշնամիների համար գերեզման, իսկ որդիների համար բուրաստան պատկերացնելով»²⁷:

«Հայրունիի» երկրորդ հրատարակության ժամանակ Ալիշանն ավելացրել է ևս երկու բանաստեղծություն, որոնք թեև իրենց չնչով և ուղղվածությամբ մերվում են դրանց, սակայն գրված լինելով նախորդների մի մասից մեկ տասնամյակ, իսկ մյուսներից էլ երկու տասնամյակ հետո՝ լեզվական առումով որոշ չափով տարբերվում են՝ ստեղծված լինելով արդեն ձևավորված կանոնավոր գրական արևմտահայերենով, որի ընդհանուր հյուսվածքում թե՛ գրաբարյան ու թե՛ ժողովրդական արտահայտություններն արդեն հանդես են գալիս որպես գեղարվեստական ոճավորում, և ոչ թե նպատակ ունեն ստեղծելու Նահապետի պատրանքը, քանի որ շարքի 1857 թ. առաջին հրատարակությամբ Նահապետն արդեն իրական անձնավորությունից գրական կերպար էր դարձել:

Դրանցից առաջինը՝ «Վերջին երգ վիրաւոր բամբուկահարին», չկապվելով պատմական որոշակի որևէ իրադարձության հետ, հավաքական կերպով «Նահապետի երգերը» շարքում ներկայացնում է Հայոց հեթանոսական մշակույթն ու անցյալը: Զետեղելով «Պլպուլն Աւարայրից» հետո, վիրավոր և իր վերջին երգը երգել ցանկացող բամբուկահարին Ալիշանն ասես դարձրել է վերջին ակորդը նախորդ գործի ընդհանուր հերոսական ոգու:

Երկրորդը՝ «Հայ հանճար» բանաստեղծությունը, զետեղել է շարքի վերջին «Լուսնկայն գերեզմանաց Հայոց» գործից առաջ և, մինչ վերջին անգամ լուսնին դիմելը, «Հայ հանճարի» միջոցով առավել է ամբողջացնում պատմական անցյալը՝ լավատեսության ավելի մեծ շեշտ հաղորդելով գալիքին: Անցյալի ու ներկայի հակադրությունը ստեղծելու համար Ալիշանը դիմառնական եղանակով դիմում է Հայ հանճարին, թե ուր մնացին անցյալի մեծագործությունները: Այս հակադրությունը, բնականաբար, ողբագին տրամադրություններ էր ծնելու, և Ալիշանն ասելիքն արտահայտելիս դարձյալ մեծապես հետևում է ողբի ժանրին: «Հայ հանճարը» եռամաս կառուցվածք ունի: Մուտքում հանձին Հայ հանճարի նա դիմում է մուսային: Այնուհետև գալիս է պատմական մասը, որտեղ Հայ պատմագրությամբ նվիրագործված ըմբռնումների համաձայն բանաստեղծը ներկայացնում է անցյալի պատմությունը՝ սկսած Արարչագործությունից:

Միջնադարյան և նոր շրջանի ողբերում անցյալի ու ներկայի հակադրությունը շեշտելու տարածված ձևերից մեկն էր «ո՛ւր» սկսվածքով դիմումը, որը գալիս է Խորենացու «Ողբից»՝ «Ո՛ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն ... ո՛ւր գուարթ չրթանցն ժպտումն ... ո՛ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբա-

²⁷ Ա. Տ ե ր յ ա ն. 1944, էջ 68:

նեկաց. ...»²⁸: Այն իր զարգացումը գտավ միջնադարյան ողբերում, այդ թվում՝ Շնորհալու և Ստեփանոս Օրբելյանի գործերում:

Նման դիմումաձևը չեղտված ազգային դրոշմ և ուղղվածությունն ստացավ հատկապես ուշ միջնադարի և XVIII դ. հայ բանաստեղծության մեջ²⁹: «Հայ հանճարի» առաջին իսկ տողը ևս սկսվում է այս հարցմամբ, և նույն տողում իսկ հաջորդում է պատասխանը.

Ո՛ւր ես հայ հանճար. — Անցեր ես, անցեր ...³⁰

Մի քանի տուն անց դարձյալ նույն հարցն է տրվում.

Ո՛ւր քո ճարտարաց աշխատանքն անհուն,
Ո՛ւր քաջ և գիտուն որդւոցդ արդիւնքներ³¹:

Ընդունված կառուցվածքով այս ողբ-բանաստեղծությունն ավարտվում է լավատեսական տրամադրությամբ ու հավատով: Ինչպես «Հայոց աշխարհիկում» շեղտվում էր ձմռանը հաջորդած գարնան, իսկ «Հայ հայրենիքում»՝ գիշերվանից հետո բացվող առավոտը, երբ ուրախ, զվարթուն մի տրամադրությամբ արթնանում էր Հայոց աշխարհը, այնպես էլ այստեղ բանաստեղծը հրավեր է կարդում.

Հերիք քընացեր,
Գիշերտ է անցեր³²:

Ժողովրդական նույն տարազավորմամբ է ներկայացված Ավարայրի ճակատամարտը «Պլպուլն Աւարայրի» պոեմում, ուր ստեղծագործական ուրույն զարգացում է ապրել վարդի և բլբուլի ավանդական մոտիվը: Քրիստոնեական այլաբանությամբ այն խորհրդանշում էր մի քանի իմաստներ, որոնցից գլխավորն էր բլբուլի՝ Գաբրիել հրեշտակապետը և Տիրամոր՝ վարդը լինելը: Մանուկ Աբեղյանի բնորոշմամբ՝ նաև XIV դարից ելթե «Վարդ ու սոխակի պատկերով կամ այլաբանությամբ ևս գրում են, այդ ոչ թե նրա համար, որ թույլատրված չէր բացահայտ երգել սեր, այլ որ այլաբանական ձևը դուր էր գալիս»³³ մեր միջնադարյան տաղերգուներին:

Ընդհանուր քրիստոնեական այլաբանություններին զուգահեռ՝ վարդը հայ բանաստեղծությունում խորհրդանշում էր նաև նահատակության գա-

²⁸ Մ ո վ ս ե ս ի ռ ո բ ե ն ա ց ի. 1981, էջ 448:

²⁹ Հմմտ. Կարապետ Վարդապետ (1540 թ.). «Ո՛ւր են առաջին իշխանքն / Քաջ Մուշեղ և Գայլն Վահան» (Հ. Ս ա հ ա կ յ ա ն. 1986, հ. I, էջ 217), Գրիգոր Կեսարացի (ԺԶ-ԺԷ դդ.). «Ով Հայաստան, հարս մեծարգո / Ո՛ւր է չքեղ փեսայն քո» (Հ. Ս ա հ ա կ յ ա ն. 1987, հ. II, էջ 13), Ղազար Զահկեցի (ԺԸ դ.). «Ո՛ւր են նախկին հարքն ամենայն / Գեղաշուք և ջոկափառ» (Շ. Ն ա գ ա ր յ ա ն. 1992, էջ 279):

³⁰ Ղ. Ա լ ի շ ա ն. 1867, հ. Գ, էջ 342:

³¹ Նույն տեղում, էջ 343:

³² Նույն տեղում, էջ 344:

³³ Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն. 1970, հ. Դ, էջ 399:

ղափարը: Այս առումով ստեղծագործական իսկական մի գյուտ կարելի է համարել Ալիշանի մտահղացումը Եղիշեի հոգին՝ որպես բլբուլ և Վարդանին՝ վարդն «կարմրիկ» ներկայացնելը՝ այս կերպ անգամ կառուցվածքային առումով հավատարիմ մնալով ավանդական մոտիվին:

Վարդի և սոխակի սիրո ավանդական երգերում ասվում է, թե բլբուլը, մտնելով այգի, երգում էր վարդին, ապա, այնտեղ չգտնելով նրան, շարունակ «վարդ, վարդ կանչելով» դալկանում էր և ամեն տարի գարնան բացվելու հետ գալիս ու պարտեզում մյուս ծաղիկների մեջ իր վարդին էր որոնում ու սկսում նույն երգը: Դա Ալիշանը մի քանի տողերի մեջ խտացրել է թե՛ «Պլպուլն Ավարայրի» նախերգում և թե՛ վերջում: Պոեմի սկզբում ասվում է, որ բլբուլը.

Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրագրուցիկ
Որ զՎարդանն ի վարդըն տեսնու կարմրիկ (էջ 259):

Ամեն գարնան գալը և վարդին որոնելն էլ ականարկված են հաջորդող տողերում.

Ձմեռն յանապատ կու գնայ, կայ ի լաց,
ՅԱրտազ գայ գարունն ի թուփ վարդենեաց,
Երգել ու կանչել յԵղիշէին ձայն,
Թէ պատասխանիկ մ'արդեօք տայ Վարդան (նույն տեղում):

«Պլպուլն Ավարայրի» և «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց» գործերում գլխավոր գործող անձը, որին դիմառնական եղանակով դիմում է հեղինակը, լուսինն է: Կարող ենք ասել, որ թե՛ ժամանակագրական և թե՛ կառուցվածքային առումով լուսնի գեղարվեստական պատկերով է շրջանակվում ողջ շարքը:

Ի տարբերություն «Նահապետի երգերի» մյուս պատկերների, որոնք կապվում են հայ միջնադարյան բանաստեղծության ավանդներին, լուսինը մեր հին գրականությունում, բացառությամբ հայրենների, ծառայում է որպես գեղարվեստական համեմատության միջոց և Ալիշանի դիմառնական եղանակով նրան դիմելը չի կարող ստուգաբանվել միայն հայ գրականություն ավանդներով:

Լուսինն է այն առավել հստակ ու տեսանելի գրական պատկերը, որն այս շարքը կապում է օստեանական երգերի հետ: Շոտլանդացի Ջեյմս Մակֆերսոնի կողմից III դ. իր հայրենակցին վերագրված օստեանական երգերը քաջածանոթ էին նաև Մխիթարյաններին: Դրանց անդրադարձել է Ղուկաս Ինճիճյանը «Դարապատումի» վերջին հատորում գրելով, որ խոսքերն թարգմանություն մեջ նա Հոմերոսից վեր է դասվում³⁴: Թեև XIX դ. առաջին քառորդում ընդունվում էր Օստեանին վերագրվող ստեղծագործությունների գրական միատիֆիկացիա լինելը, սակայն հավատարիմ ավանդականություն

³⁴ Ղ. Ինճիճյան. 1827, հ. 7, գ. I, էջ 109:

և վավերականություն մխիթարյան ըմբռնմանը, անգամ 1874 թ. Գարեգին Զարպհանալյանը գրում էր. «1760-ին Սկովտիոյ հիւսիսային կողմերը պահուած այդ դպրութիւնը, դեռ անծանօթ էր Եւրոպիոյ ուրիշ մասերուն, երբ գրաւորական աշխարհին զարմանք և հիացմունք պատճառեց Սկովտիոյ լեռներուն վրայէն ժողովուած ... բանաստեղծութեանց հատուածները»³⁵:

Օսսեանի ստեղծագործություններին քաջածանոթ էր նաև Ալիշանը: «Քաղաքական աշխարհագրութեան» իտալական դպրությանը նվիրված բաժնում Ալիշանը գրում է. «Նախկին բարբառ բնակչաց Բրիտանիոյ էր լեզու կելտաց, յոր ոչինչ աւանդեցաւ ի գիրս, բայց միայն երգը Բարդ անուանեալ երգչացն կամ քրմաց յորս մեծահռչակ են քերդուածք Ոսիանայ՝ զոր ասեն կացեալ մերձ ի վախճան Գ դարու»³⁶: 1847 թ. «Բազմավեպում» «Հայոց աշխարհիկին» կցված բացատրական ներածական խոսքում Նահապետը անվանվում է «Հայոց դաշտերուն Վերգիլիոսը կամ Հոմերոսն»³⁷: Նման բնորոշումը եթե չդիտարկվի ընդհանուր եվրոպական գրական շարժման շրջանակներում, ապա կարող է թվալ, թե Ալիշանն իր ստեղծագործություններն ուրիշի անունով հրատարակելով հանդերձ անհամեստություն է ունեցել դրանք համեմատելու Հոմերոսի գործերի հետ: Այնինչ այս համեմատությունը ևս օսսեանականության գրական տեսական մի արձագանքն է: Մակֆերսոնի հրատարակության թողած տպավորությունն այնքան մեծ էր, որ եթե նա «գտնված» պոեմները համեմատում էր Հոմերոսի գործերի հետ, ապա ժամանակակիցները նույնիսկ վեր դասեցին: Անգլերեն առաջին հրատարակությունից հետո ժամանակի նշանավոր քննադատներից պրոֆեսոր Բլերը Օսսեանին անվանում է հյուսիսային ժողովուրդների Հոմերոս, էպիկական պոեմների ստեղծող³⁸: Գերմանիայում էլ նույն կերպ ասվում է, թե Օսսեանն ավելի մեծ է, քան հոնիական Հոմերոսը³⁹: Իտալացի քննադատ, բանաստեղծ Ջեզարոտին ևս 1963 թ. իտալերեն հրատարակությունում նրան Հոմերոսից վեր է դասում⁴⁰: Իսկ Գյոթեն երիտասարդ Վերթերի միջոցով գրում է, թե «Օսսեանը դուրս է մղել սրտիցս Հոմերոսին»⁴¹: Եվրոպական հեղինակների հետևողությամբ էլ Զարպհանալյանն է հոետորական ոճով հարցնում. «Ով էր այս սկովտիացի Հոմերոսը՝ որուն գոյությունը Մակֆերսոնի ձեռքով յայտնուեցաւ»⁴²: Մուտք-նախաբանում Նահապետի մասին հայտնված կենսագրական տեղեկությունները, և, մասնավորապես, թե նա իր երգերը հյուսել է «խաղաղ ծերութեամբը աչուրներուն լոյսը պակասած» տարիքում, Ալիշանը գծազրույց է Մակֆերսոնի հերոսին՝ արդեն կուրացած ու ծերացած երբեմնի մարտիկին, որն իր «անձնական ապրումներն միա-

³⁵ Գ. Զարպհանալյան. 1874, հ. Ա, էջ 13:

³⁶ Ղ. Ալիշան. 1853, էջ 426:

³⁷ «Բազմավեպ», 1847, թիւ 12, էջ 183:

³⁸ История английской литературы. 1945, т. 1. с. 577.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 580:

⁴⁰ Дж. Макферсон. 1983, с. 493.

⁴¹ Գյոթե. 1981, էջ 156:

⁴² Գ. Զարպհանալյան. 1874, հ. Ա, էջ 14:

խառնելով նկարագրվող դեպքերին, պատմում է անցած ժամանակների մասին: Գյոթեի բնորոշմամբ՝ նա է «թափառական ալեհեր հերոսը»⁴³:

Ինչպես Օսսեանի կերպարը օսսեանականացնում է պոեմների ողջ շարքը, որոնցում նա կամ իրադարձությունների մասնակիցն է, կամ էլ իր պատմողական ոճով որոշակի մեղանխողի տրամադրություն է հաղորդում պատումին, նույն կերպ էլ «Նահապետի երգերի» գրեթե բոլոր գործերում հանդես է գալիս Նահապետը՝ ստեղծագործությանը հուղական մի շունչ հաղորդելով: Նաև այն հանգամանքը, որ երիտասարդ Ալիշանն իրեն ներկայացրել է ծեր Նահապետի կերպարով, որն այնուհետև փոխանցվել է և «Հուշիկներին», ապա առավել հասուն տարիքում մարել, կարծում ենք, բացատրվում է դարձյալ նույն շարժառիթներով: Մակֆերսոնը ևս երիտասարդ տարիքում է իրեն նույնացրել շոտլանդացի ծեր բարդի հետ: Ըստ գրականագետ Յուրի Լեխնի ռուս գրողները ևս Օսսեանին դիմել են երիտասարդ տարիքում, և հիմնականում վաղ շրջանի գործերում⁴⁴:

Մակֆերսոնը մի ողջ ներածություն է գրում ապացուցելու, որ կելտական գրականությունը III դարում կարող էր նման հեղինակ ունենալ: Ալիշանը գրական-տեսական ավելի շատ կռվաններ ուներ իր հերոսին ներկայացնելու որպես առավել վաղ շրջանում ստեղծագործած, սակայն օսսեանականությանը մեխանիկորեն հետևելու փոխարեն, նա ողջ եվրոպայով անցած գրական միստիֆիկացիայի շարժումն իսկ ծառայեցնում է Հայ գրականության՝ ժամանակի առաջադրած խնդիրներին:

Օսսեանի պոեմներում մեծ տեղ է տրվում Հյուսիսային Շոտլանդիայի վայրի ու ահեղ բնությանը, ուր շարունակ մրրիկն է ունում, իսկ մշուշի միջից հայտնվում և ապա դարձյալ այդ մշուշում անհետանում են մեռած հերոսների հոգիները, իսկ ողջ բնանկարը լուսավորվում է ամպերի միջից հայտնվող լուսնի գունատ շողերով⁴⁵: Շարունակ ներքին մի ընդհանրություն է ստեղծվում բնության նկարագրությունների և շոտլանդացի ծեր բարդի հոգեվիճակի միջև: Ալիշանը Հյուսիսի խստություններն իսկ պատշաճեցրել է Հայոց աշխարհի բնությանը՝ այն ներկայացնելով մեր գրականության արտահայտչամիջոցներով:

Օսսեանի երգերում բնությանը և ուրվականներին միահյուսված երրորդ գործող պատկերը լուսինն է: Քանի որ Ալիշանն իր գրական հերոսին համարում է XVII դ. հեղինակ, բնականաբար, ուրվականների և դրանց համարժեք բնության նկարագրությունների ողջ շերտը պետք է դուրս մնար: Այս պատճառով էլ գլխավոր գործող կերպար է դառնում լուսինը: Մեր միջնադարյան բանաստեղծությունում այն գլխավորապես գեղարվեստական արտահայտչամիջոց ու համեմատություն էր⁴⁶, ուստի Ալիշա-

⁴³ Գյոթե. 1981, էջ 156:

⁴⁴ Дж. Макферсон. 1983, с. 516.

⁴⁵ Այս մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 470, նաև՝ История всемирной литературы. 1988, с. 80.

⁴⁶ Հմմտ. Ա.ս. Մնացականյան. 1995, էջ 120, 140, 229, 377, 646, 665, 694, 702:

նը լուսնին ղիմում է հայրենների ղիմառնական ոճով՝ դրանց կառուցվածքային առանձնահատկություններն իսկ կարողանալով պահպանել անգամ «Պլպուլն Ավարայրի» և «Լուսնկայն գերեզմանացն հայոց» պոեմներում: «Իմ բարձրագնաց լուսին» սկսվածքով հայրենների նման⁴⁷ Ալիշանն այս երկու գործերը սկսում է հետևյալ տողերով.

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ հեզիկ ու հանդարտ
(«Պլպուլն Ավարայրի», էջ 258):

... Այ իմ լուսնակ գեղեցիկ, աստուածավառ դու լապտեր
(«Լուսնկայն», «Հայրունի», էջ 288):

Օսսեանի գործերում լուսնի շողերով հայտնվում էին ուրվականները: Ալիշանը զարմանալի գեղարվեստական մի հայտնագործմամբ օգտագործելով վարդի և բլբուլի պատկերը, որն ուներ նաև հոգու ու մարմնի փոխհարաբերության այլաբանական խորհուրդը, լուսնի շողերի ներքո ուրվականի փոխարեն ներկայացնում է բլբուլին՝ Եղիշեի հոգուն.

Պլպուլ, քեզ համար մեր հարքն ասացին
Թէ չէ հաւ՝ պլպուլ մեր Աւարայրին,
Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրագլուցիկ,
Որ զՎարդան ի վարդն տեսնու կարմրիկ (էջ 258):

Օսսեանի ստեղծագործություններում լուսինը նաև երբեմնի փառքի հիշողության կրողն է և նրա շողերը ծեր բարդի հոգում արթնացնում են անցյալի հուշերը: Նույն կերպ էլ Ալիշանը, լուսնին ղիմելով և, ինչպես հայրեններում, քնարական հերոսն էր բողոքում իր սիրելիի համար, այնպես էլ ինքն է բողոքում հայրենիքի ճակատագրի համար ու լուսնի շողերն արթնացնում են անցած ժամանակների վերհուշը՝ առիթ դառնալով ևս մեկ ոգեկոչման:

Ամայի դաշտերում լուսնի շողերով լուսավորվող հերոսների շիրմի օսսեանական տարածված պատկերով է ավարտվում նաև «Լուսնկայն գերեզմանացն հայոց» ստեղծագործությունը: Նահապետը, ղիմելով լուսնին, որպես վերջին խնդրանք ասում է.

Մէկ քար մ'այլ կայ յԱնձանօթ հովտին,
Գընա հոն կաթէ գվերջին քո լոյս,
Այն գերեզմանն է Նահապետին (էջ 298):

Հատկանշական է, որ «Մահվան տեսիլում» հայ գրականության մեծերին իրենց ստեղծագործությունների բնորոշ առանձնահատկություններով

⁴⁷ Տե՛ս Վ. Ն եր ս ի ս յ ա ն. 1976, էջ 33:

ներկայացնող Չարենցը «լուսին» բառն առաջին անգամ օգտագործում է Ալիշանի կապակցությամբ՝ գրելով.

Լուսնի սառ լույսերով ողողված՝ մոտենում է նա երեւուն⁴⁸:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հատկապես «Նահապետի երգերով» ստեղծագործական առումով արձագանքելով ժամանակի համասկզբության գրական շարժմանը, Ալիշանը դրանք ծառայեցնում է ժամանակի հայ գրականության առաջադրած խնդիրներին, օտանականությունը բնորոշ գեղարվեստական առանձնահատկությունները և արտահայտչամիջոցները ներկայացնում է հայ միջնադարյան գրականության պատկերային համակարգի միջոցով՝ որպես գիտական նրբորեն քննելով ու միջնադարի հայ բանաստեղծության լեզվական յուրահատկությունները և վերջինիս լեզվական շղարշով պատելով իր գործերը:

Վարդան Դեբիկյան – Բ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունը՝ հայ միջնադարյան գրականություն: Հեղինակ է 36 մենագրության և շուրջ 120 հոդվածի: devrikyan@yahoo.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1970, հ. Դ, Երկեր, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 636 էջ:

Ալիշան Հ. Ղ. 1854, Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ:

Ալիշան Ղ. 1855, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Ս. Ղազար, 1855, 105 էջ:

Ալիշան Հ. Ղ. 1857, Նուագք, հ. Բ, Մաղթունի, Վենետիկ, 264 էջ:

Ալիշան Ղ. 1858, Նուագք, հտ. Գ, Հայրունի, Վենետիկ:

Ալիշան Ղ. 1867, Նուագք, հ. Գ (2-րդ հրատ.), Հայրունի, Վենետիկ, էջ:

Ալիշան Ղ. 1881, Շիրակ, Վենետիկ, 192 էջ:

Ալիշան Ղ. 1885, Սիսուան, Վենետիկ:

Ալիշան Ղ. 1893, Սիսական, Վենետիկ, 592 էջ:

Ալիշան Ղ. 1895, Աբուսահլ Հայ, Վենետիկ, 82 էջ:

Ալիշան Ղ. 1895, Հին հաւատք հայոց, Վենետիկ, 523 էջ:

Ալիշան Ղ. 1896, Կամենից, Վենետիկ, 276 էջ:

Ալիշան Ղ. 1904, Հայաստան յառաջ քան զլինելն Հայաստան, Վենետիկ, 291 էջ:

«Բազմավէպ» (Վենետիկ), 1847, թիւ 12, 1848, թիւ 6; 1988:

«Գեղունի» (Վենետիկ), 1949:

Գյոթե. 1981, Երիտասարդ Վերթերի տառապանքները, Երևան, 240 էջ:

Երեմեան Ս. 1902, Կենսագրություն Հ. Ալիշանի, Վենետիկ, 208 էջ:

Ջարպիանալեան Գ. 1874, հ. Ա, Պատմություն մատենագրութեան միջին և նոր դարուց յԱրևմուտս, Վենետիկ, 435 էջ:

⁴⁸ Ե. Չարենց. 1984, էջ 486:

- Թամրազյան Հր. 1992, հ. Գ, Հայ քննադատություն, Երևան:
 Ինձիճեան Ղ. 1835, հ. Ա, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց
 աշխարհի, Վենետիկ, 476 էջ:
 Ինձիճյան Ղ. 1827, հ. 7, գ. I, Ղարապատում, Ս. Ղազար:
 Լաբուբենայ դիւանագիր դպրի Եղեսիոյ Թուղթ Աբգարու, 1868, Վենետիկ, 71 էջ:
 Ճեմճեմեան Ս. 1974, Ներսէս Սարգիսեանի ուղեւորութիւնը դէպի Փոքր եւ Մեծ
 Հայք (1843–1853), Վենետիկ, 94 էջ:
 Մնացականյան Աս. 1995, Հայրեններ, Երևան, 1096 էջ:
 Մովսէս Խորենացի. 1981, Պատմութիւն հայոց, աշխատ.՝ Ստ. Մալխասյանի,
 Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 592 էջ:
 Նազարյան Շ. 1992, Ողբի և սթափման բանաստեղծությունը, Երևան:
 Ներսիսյան Վ. 1976, Հայ միջնադարյան տաղերգության գեղարվեստական
 միջոցները, Երևան:
 Շտիկյան Ս. 1967, Ալիշանի գեղարվեստական ստեղծագործությունը, Երևան:
 Չարենց Ե. 1984, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Երևան:
 Սահակյան Հ. 1986, հ. 1, Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, Երևան,
 Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 756 էջ:
 Սարինյան Ս. 1966, Հայկական բռնանտիգ, Երևան:
 Տերտերյան Ա. 1944, Հայ կլասիկներ, Երևան:
 Սահակյան Հ., Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը, 1987, հ. Բ, Երևան,
 Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 832 էջ:
 «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, 2002, Երևան:
 Макферсон Дж. 1983, Поэмы Оссиана, издание подготовил Ю. Д. Левин. Л.
 История английской литературы. 1945, т. 1. М.
 История всемирной литературы. 1988, М.

НАУЧНОЕ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ОТЦА ГЕВОНДА АЛИШАНА

ВАРДАН ДЕВРИКЯН

Резюме

Ключевые слова: Г. Алишан, Конгрегация Мхитаристов, «Песни Патриарха», «География Армении», Ани, Ширак, Зейтун, Сюник, Вардан Мамиконя, роза и соловей, луна.

Научно-литературное наследие Гевонда Алишана включает составленные им научные публикации армянских средневековых рукописей, историко-географические и исторические исследования, литературные и религиозные переводы, художественную прозу, стихотворения и поэмы. Изначально Алишан планировал отдельными томами представить все регионы Исторической Армении, но успел издать лишь четыре из них: «Ширак» (1881 г.), посвященный Киликии «Сисван» (1885 г.), «Айрарат» (1890 г.) и посвященный Сюнику «Сисакан» (1893 г.). Хотя это и историко-географи-

ческие произведения, но написаны они в свойственном Алишану художественном стиле. Особое внимание он уделил описанию исторических героических событий, связанных с местами, которые охватывают эти географические районы.

Алишан является автором нескольких исследований, имеющих отношение к армянским колониям, из которых, в первую очередь, выделяется исследование «Армяне и Венеция» (1896 г.), в котором представлены отношения армян с Венецией в XIV–XIX веках.

Различным видам растений Армянского нагорья посвящен опубликованный в 1895 г. большой труд «Растения Армении». Это не ботаническое исследование, а перечень растений Армянского нагорья, представленных отдельными статьями.

Двухтомник «Воспоминания об армянской родине» (Венеция, 1869–1870 гг.) занимает промежуточное место между художественной и научно-исторической прозой. В книге представлены 33 знаменательных события из истории армянского народа, в патриотическом духе которых Алишан хочет воспитать своих современников. То же относится к книге «На заре распространения христианства в Армении» (1901 г.), которая посвящена проповедованию христианства в Армении и его государственному принятию со времен апостольских до 301 года.

Алишан перевел 12 книг, три из которых художественные и девять религиозных, носящих общехристианский характер.

Большая часть поэтического наследия Алишана, около 350 стихотворений, вошла в 5 книг из цикла «Стихи», изданных в Венеции в 1857–1858 гг. и переизданных в 1866–1867 гг. Третий том этого цикла, в который вошли стихи, написанные на исторические и патриотические темы, особенно серия «Песни Патриарха», которая вслед за распространенным в Европе оссиановским движением приписывается предположительно жившему в начале 17 века поэту по имени Нахапет, принесла Алишану всеармянское признание. «Песни Патриарха» ознаменовали начало поэзии на западноармянском литературном языке и переход от классицизма к романтизму. В этих стихотворениях присутствует Алишан-ученый, исследующий языковые особенности армянской поэзии позднего средневековья и покрывающий свои произведения лингвистической пеленой последнего.

Вардан Деврикан – д. филол. н., директор Института литературы им. М. Абеяна НАН РА. Научные интересы: классическая армянская средневековая и новая литература, история армянского книгопечатания. Автор 36 монографий и около 120 статей. devrikan@yahoo.com

THE SCIENTIFIC AND LITERARY HERITAGE OF SAINT
FATHER GHEVOND ALISHAN

VARDAN DEVRIKYAN

Summary

Key words: Gh. Alishan, Mekhitarist Congregation, “Nahapet’s songs”, “Geography of Armenia”, Ani, Shirak, Zeitun, Syunik, Vardan Mamikonyan, rose and nightingale, Moon.

Ghevond Alishan’s scientific-literary heritage includes his scientific publications of Armenian medieval manuscripts, historical-geographical and historical studies, literary-religious translations, fiction and poems.

Alishan originally planned to present all the regions of Historical Armenia in separate volumes, but managed to publish just four of them: “Shirak” (1881), “Sisvan” (1885) dedicated to Cilicia, “Ayrarat” (1890) and dedicated to Syunik “Sisakan” (1893). Although these are historical-geographical works, they are however written in the artistic style peculiar to Alishan. He paid special importance to writing about the historical and heroic events related to the places of those geographical areas.

Alishan is the author of several researches about the Armenian colonies, among which the most notable is the study “The Armenians and Venice” (1896), where the relations of the Armenians with Venice in the 14th-19th centuries are presented.

The extensive work entitled “Plants of Armenia” published in 1895 is dedicated to various plant species of the Armenian Highland. It is not a botanical study, but a list of the plants of the Armenian Highland in separate articles.

The two-volume “Memoirs of the Armenian Homeland” (Venice, 1869-1870) occupies an intermediate place among the fiction and scientific-historical prose. The book presents 33 remarkable events in the history of the Armenian people, in the patriotic spirit of which Alishan wants to bring up his contemporaries. The same refers to the book named “The Dawn of the Spread of Christianity in Armenia” (1901), which is dedicated to the preaching and state adoption of Christianity in Armenia from the apostolic period to 301 AD.

Alishan translated 12 books, three of which are fiction and nine religious, which are of a general Christian nature.

Most of Alishan’s poetic heritage, about 350 poems, is included in 5 books of his “Poems”, which were published in Venice in 1857–1858 and republished in 1866–1867. The third volume of this cycle, which included poems written on historical and patriotic themes, especially the series “Songs of the Ancestor”, which, following the Ossian movement widespread in Europe, is ascribed to a

poet named Nahapet who lived in the early 17th century, brought Alishan Pan-Armenian recognition. The “Songs of the Ancestor” marked the beginning of poetry in Western Armenian literary language and the transition from classicism to romanticism. There Alishan the scientist exists in these poems, who studies the linguistic peculiarities of the Armenian poetry of the late Middle Ages and covers his works with the linguistic veil of the latter.

Vardan Devrikyan – Doctor of Sciences in Philology, Head of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghyan. Scientific interests: Classical medieval and new Armenian literature, the history of Armenian typography. Author of 36 monographs and about 120 articles. devrikyan@yahoo.com